

DÎVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TE GEÇEN *ULAS / ÖLES* “SÜZGÜN, BAYGIN” KELİMESİNİN OKUNUŞU, ANLAMI VE YAPISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Galip GÜNER*

ÖZET

Dîvânü Lugâti’t-Türk, söz varlığı bakımından sadece Eski Türkçenin değil Türkçenin tarihî ve çağdaş bütün dönemlerinin en temel kaynaklarından biridir. Her ne kadar Kâşgarlı eserinde döneminin çok fazla kullanılmayan, eskimiş gibi telakki edilen kelimelerini eserine almadığını söylese de Dîvân’da günümüze ışık tutan pek çok eskicil (arkaik) ögenin olduğu dikkatlerden kaçmaz. İşte bu çalışmada Dîvân’da geçip de okunuşu, anlamı ve yapısı üzerinde çok fazla durulmamış olan *ulas / öles* “süzgün, baygın” kelimesi üzerinde bir etimoloji denemesi yapılacaktır. Evvela kelimeyle ilgili okuma ve tahlil denemelerine temas edilecek, ardından Türkçenin tarihî ve çağdaş metinlerinden hareketle görüşlerimiz ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânü Lugâti’t-Türk, *ulas/öles* “süzgün, baygın”, okuma, anlamlandırma, etimoloji.

NOTES ON THE READING, MEANING AND STRUCTURE OF *ULAS / ÖLES* "GENTLY-GLANCING" AT DÎWÂN LUĒĀT AT-TURK

ABSTRACT

Lexicology of Dîwân LuĒāt at-Turk is not only the Old Turkic but only the most important source of all historical and modern Turkic dialects. Although the Kâshgarî says he didn’t take the words assumed as obsolescent in his era there is a lot of archaic words in the dictionary. In this paper we do an etymological essay of the word *ulas / öles* “gently-glancing” which there isn’t to much work on its reading, meaning and structure. Firstly we touch upon the reading and analysing essays of the word. Then we start out to explain our opinion from the historical and modern texts of Turkic dialects.

Keywords: Dîwân LuĒāt at-Turk, *ulas/öles* “gently-glancing”, reading, interpret, etymology.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün giriş kısmında onu Halîl’in *Kitâbu’l-ayn*’ında olduğu gibi düzenlediğini, hem kullanımda olan hem de olmayan kelimeleri birlikte anmaya niyet ettiğini belirtir. Ancak döneminin dil, belki de sözlükçülük, anlayışında daha çok güncel kelimelerin yeğlendiğini bu yüzden de sadece kullanımda olan kelimeleri kâğıda döktüğünü ve vecizlik sağlamak gayesiyle eski kelimeleri göz ardı ettiğini ifade eder (Atalay 1998-I: 6). O, her ne kadar eski kelimeleri görmezden geldiğini söylese de eserinde Türkçenin tarih boyunca çok fazla kullanılmayan kelimeleri ve tek örnekleri (*hapax legomenon*) oldukça fazladır.

Bu çalışmada, *Dîvân*’da bir kez geçen ve şu şiirle Kâşgarlı tarafından örneklendirilen *ulas / öles* “baygın, sarhoş gibi süzgün ve yakışıklı olan” kelimesinin okunuşu, anlamı ve yapısı üzerinde durulacaktır. Öncelikle kelime ile ilgili okuma ve anlamlandırma denemelerine temas edilecek,

* Yard. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, elmek: gunerg@erciyes.edu.tr

ardından Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinden tespit ettiğimiz örneklerle kendi görüşümüz ortaya konulacaktır. Bu yapılırken kelimenin geçtiği dörtlüğün tamamıyla ilgili yapılan okuma denemelerine değinilmeyecektir.

bulnar mini ulas köz

kara mengiz kızıl yüz

andın tamar tükel tüz

bulnap yana ol kaçar

“Baygın göz, esmer beniz, pembe yüz beni tutsak eder. O çehreden bütün güzellikler damlar, beni tutsak ettikten sonra kaçar.” (Atalay 1998-I: 59, 60)

Atalay, bu şiirde geçen ve çalışmamıza konu olan kelimeyi *ulas* okumuş ve “baygın” olarak anlamlandırmıştır. Maalesef bu okuma zaman içerisinde *Dîvân*’ın muhtevasıyla özellikle de insanla veya organ adlarıyla alakalı benzetmelerin değerlendirildiği pek çok çalışmaya da böyle yansımış ve literatüre de bu şekliyle girmiştir.

Clauson, kelimeyi *öle:s* okumuş, hiç şüphesiz “nemli, ıslak” anlamına gelen *ö:l* adından geldiğini ifade etmiştir. Ancak addan ad türeten *-e:s* ekinin *Dîvân* dışında başka hiçbir yerde görülmediğini de sözlerine eklemiştir (EDPT: 151). Dankoff da Clauson’un bu okuyuşuna katılmış ve o da kelimeyi aynı köke bağlamayı yeğlemiştir (Dankoff-Kelly 1985-III: 47).

Tekin ise *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* adlı çalışmasında kelimenin Brockelmann ve Atalay tarafından *ulas* biçiminde okunduğunu zikrettikten sonra doğru biçimin *öles* (< öl- “ölmek” -es+) olması gerektiğini ifade etmiş, buna delil olarak da Uygur ve Eski Anadolu metinlerinde geçen *öles* “soluk” ve *ölezi-* “zayıflamak, sönecek duruma gelmek” (< *ölez-i-) örneklerini göstermiştir. Ancak Tekin, bu değerlendirmesinde *ölezi-* kelimesinin kökü olan *ölez*’i başına bir yıldız ekleyerek göstermeyi tercih etmiştir (Tekin 1989: 184).

Dîvân’daki adları incelediği çalışmasında Nalbant, kelimenin *öl-* “ölmek” kökünden *-es+* ekiyle türetildiğini, tek örneğinin bulunduğunu ve ekin sıfat yapmak için kullanıldığını belirtmiştir (Nalbant 2008: 85). Ancak diğer eklerde yaptığı gibi ekin yapısıyla ilgili bilgi vermemiştir. Bu durum, ister istemez Eski Türkçede fiilden ad türeten böyle bir ekin bulunup bulunmadığı meselesini doğurmuştur.

Biz kelimenin Türkçenin tarihî ve çağdaş metinlerdeki durumunu gözden geçirdik ve bazı çelişkileri tespit ettik. Şimdi bu örnekleri dönemlere göre ele almak ve değerlendirmek gerekirse:

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *Altun Yaruk*’ta kelime *öles* biçimindedir:

kök kalık yüüzinteki kün t(e)ngri ... y(a)ruksuz yaşuksuz öngsüz öles boltı “Gökyüzündeki gün tanrısı ... ışksız, karanlık, renksiz ve soluk oldu, sönüp gitti.” (Kaya 1994: 324)

bulung yingak kararıp... öles boltı kün t(e)ngri “Köşe bucak kararıp... Sönüp gitti gün tanrı.” (Kaya 1994: 325)

Kaya’nın *öles* okuduğu kelime *Drevnetyurkskiy Slovar*’da da bu şekliyle kayıtlıdır (DTS: 383). Caferoğlu ise kelimeyi sözlüğüne *üle*z olarak almıştır (EUTS: 177).

Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasının sonundaki metinlerin içerisine bu kelimenin *Altun Yaruk*’ta geçtiği Aç Pars hikâyesini de almış ve onu *ölez* şeklinde okumuştur (Gabain 2007: 246). Ancak kitabın sözlük kısmında kelimenin okunuşunun ve anlamının yanına soru işareti koyarak “*ölez (üles?): solgun?*” biçiminde göstermiş ve bir tereddüt yaşadığını

Turkish Studies

yansıtmıştır (Gabain 2007: 290). Çağatay ise kelimeyi *ölez* olarak kayda geçirmiştir; Kelimenin sonundaki -z ekinin fiilden ad türeten ek olup olmadığı konusunda ise şüphe duymuştur: *ölez* < *öl-*, -z nomen? (Çağatay 1945: 90). Biz, kelimenin Eski Uygur metinlerindeki durumu üzerinde yaşanan *öles* ~ *ölez* çelişkinin yazı kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Bu durum Tekin'in İslam öncesi Türk şiirini değerlendirdiği makalesine de yansımıştır. *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* kitabında Tekin kelimenin Uygur metinlerinde *öles* biçiminde olduğunu söylemesine rağmen "İslâm Öncesi Türk Şiiri" başlıklı makalesine *ölez* şeklini almıştır (Tekin 1986: 36).

Bize göre tarihî anlamda kelimenin doğru biçimi Eski Anadolu Türkçesi metinleriyle Anadolu ağızlarında geçen şeklidir. Eski Anadolu Türkçesi'nde *ölez* kelimesinin Tekin'in de zikrettiği üzere +i- addan fiil yapma ekini almış biçimi olan *ölezi-* şöyle geçmektedir:

ölezimək: "ölecek, sönecek hâle gelmek, zayıflamak, kuvvetini kaybetmek" (TS V: 3080)

1. *ol zâife (İsmail'in anası) gözün açtı gördü kendözün İsmail dizinde. eydür oh gözlerim nûrı arttı, ölezimiş (اولزمیش) canım kuvvetlendi.* (Tuh. Le. XV. 310)

2. *ve'l-hasıl bunların ömrü çırağı ölezimiş (اولزمیش).* (Müslim. XV. 6, 34).

3. *yay havasında yürek buhardan tuncığar şol ev içinde tütün olucak çırağ boğulup nice ölezir ise (اولزیرسه) şöyle zaif olur ölezir (اولزیر) nefes.* (Hazain. XV. 22-1)

Derleme Sözlüğü'nde (DS IX: 3330, 3331) geçen ancak Tekin'in dikkatinden kaçmış olan şu örnekler de kelimenin *ölez* olduğunu ispatlamaktadır:

ölez: 1. "çok zayıf, sıska, cılız" (*Bor-Niğde; Çukurasma *Gülнар, *Mut köyleri-İçel), 2. "güçsüz, bitkin kimse" (Sürez *Bozdoğan-Aydın; Erzincan; *Bor-Niğde; Çukurasma *Gülнар, *Mut köyleri-İçel), 3. "sönük (ışık için)" (Sürez *Bozdoğan-Aydın; Erzurum; *Bor-Niğde).

öleze (< *ölez+e*): "çok zayıf, sıska, cılız" (*Gazipaşa-Antalya).

ölez ve *öleze* biçimlerine ilaveten *Derleme Sözlüğü*'nde aynı anlamda *ölgez*, *öleğez*, *ölemez*, *ölümez*, *ölüyez*, *ölfez*, *ölfezik*, *ölkez* kelimeleri de mevcuttur (bk. DS IX: 3330, 3331).

Erzurum İli Ağızları'nda Gemalmaz, kelimenin Eski Türkçe biçiminin *üleze* olduğunu belirtmiştir (Gemalmaz 1995-III: 252). Bu görüşte, Caferoğlu'nun okuyuşunun etkili olduğunu düşünüyoruz.

Mehmet Bahaettin Toven'in *Yeni Türkçe Lügat*'inde de geçen ve "yavru iken yüklenen hayvan" anlamında bir *ölez* vardır ki bu kelime de "ölecek duruma gelmiş hayvanı" ifade etmesi anlamında *Dîvân*'da geçen kelimeyle bizce aynıdır (Toven 2004: 580).

Çağdaş Türk lehçeleri gözden geçirildiğinde *ölez* kelimesinin Azerî ve Kırgız Türkçelerinde de yaşadığı görülür. Kelime, Azerî Türkçesinde *ölezi-* "alevi sönmeye başlamak; ışımak, ateşi sönmüş kor hâline gelmek, korları ışımak//ışık zayıflamak, ölgünleşmek, azalmak" ve *ölezik* "alevi azalmaya, zayıflamaya başlamış; sönmüş" biçiminde (Altaylı 1994-II: 944); Kırgız Türkçesinde ise *ölösölüü* (< *ölezeli*) "yarı diri, canlı cenaze, şimdi ölmek üzere bulunan" şeklinde mevcuttur (Yudahin 1998-II: 609).

Yukarıda verilen okuma denemeleri gözden geçirildiğinde biz de "baygın, insanı sarhoş eden" anlamlarına gelen ve *Dîvân*'da *köz* "göz"ün sıfatı olan kelimenin Clauson, Dankoff ve Tekin'in okuduğu gibi *öles* okunması gerektiği görüşüne katılıyoruz. Bu bağlamda Atalay'ın *ulas* okuyuşunun tamamen yanlış olduğunu ve bundan sonraki çalışmalara *öles* olarak alınmasının zorunlu olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz. Ayrıca tarihî ve çağdaş dönemlerden verdiğimiz örnekler, *ulas* / *öles* kelimesinin aslının *ölez* olduğunu, *Dîvân*'daki biçiminin ise kelime sonunda

Turkish Studies

bir *-z* > *-s* akıcılılaşmasına uğradığını göstermektedir. Yani kelimenin *Dîvân*'daki biçimi bizce bir ilk şekil değildir.

Eyuboğlu Anadolu ağızlarında geçen *ölez* kelimesini *öl-e-z+* biçiminde açıklar (Eyuboğlu 2004: 528). Gülensoy da yapı bakımından Eyuboğlu'yla aynı kanaati taşır (Gülensoy 2007-II: 661).

Bize göre *Dîvân*'da *öles* biçiminde geçen ve “süzgün, baygın” anlamına gelen kelimenin yapısı *öl-* “ölmek” (*e*)*z+* biçiminde olmalıdır. Zira Türkçede işlekliliğini bugün kaybetmiş olsa da fiilden ad türeten bir *-(A)z+* eki mevcuttur (*tıknaz, boğaz, haylaz* vb. örnekler için bk. Korkmaz 2003: 109). Bu ek için en güzel örnek Eski Türkçenin pek çok metninde çift şekilli olarak tespit edebildiğimiz *boğ-(a)z ~ boğ-(u)z* “boğaz” kelimesidir. Kanaatimizce *öles* (< *öl-(e)z*) kelimesi bu ekle türetilmiş olan ve Türkçede çok fazla kullanılmayan ender örneklerden biridir. Kelime, Clauson ve Dankoff'un düşündüğü gibi “ıslak, nemli” anlamındaki *öl* adından türememiştir. Bu izah kelimenin tarihî ve çağdaş dönemlerindeki anlamlarıyla uyuşmamaktadır. Hakeza kelimenin geçtiği bu şiirde sevgilinin nitelikleri anlatılmaktadır. Bunlardan biri de sevgilinin büyüleyicilikte en başta gelen uzvu olan gözüdür. Göz, baygın bakışı sebebiyle makbuldür. Bütün bu verilere ilaveten *ölez*'in varlığını ağırlıklı olarak Batı Türkçesinde devam ettirmiş olması onun Eski Oğuz Türkçesinin bir parçası olduğu izlenimini de uyandırmaktadır.

KISALTMALAR

DS: Derleme Sözlüğü.

DTS: Drevnetyurkskiy Slovar.

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.

TS: Tarama Sözlüğü.

KAYNAKÇA

- ALTAYLI Seyfettin (1994-II), Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, II. C., MEB Yay., İstanbul.
- ATALAY Besim (1998-I), Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I. C., 4. Baskı, TDK Yay., Ankara.
- CAFEROĞLU Ahmet (1993), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 3. Baskı, Enderun Yay., İstanbul.
- CLAUSON Gerard (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Clarendon Press, Oxford.
- ÇAĞATAY Saadet (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara.
- DANKOFF Robert, KELLY James (1985-III), Compendium of the Turkic Dialects (Dîwān Luyāt at-Turk-Maḥmūd al-Kāšgārī), Part III, Harvard University Office of the University Publisher.
- Derleme Sözlüğü (1977), IX. C., TDK Yay., Ankara.
- EYUBOĞLU İsmet Zeki (2004), Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yay., İstanbul.
- GABAIN Annemarie von (2007), Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), 5. Baskı, TDK Yay., Ankara.
- GEMALMAZ Efrasiyap (1995-III), Erzurum İli Ağızları, III. C., TDK Yay., Ankara.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

- GÜLENSOY Tuncer (2007-II), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, II. C., TDK Yay., Ankara.
- KAYA Cevay (1994), Uygurca Altun Yaruk, TDK Yay., Ankara.
- KORKMAZ Zeynep (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay., Ankara.
- NADALYAYEV V. M., NASİLOV D. M., TENİŞEV E. R., ŞÇERBAK A. M. (1969), Drevnetyurkskiy Slovar, Leningrad.
- NALBANT Mehmet Vefa (2008), Dîvânü Lugâti't-Türk Grameri-I (İsim), Bilge Oğuz Yay., İstanbul.
- Tarama Sözlüğü (1996), V. C., TDK Yay., Ankara.
- TEKİN Talat (1989), XI. Yüzyıl Türk Şiiri-Dîvânü Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN Talat (1986), "İslâm Öncesi Türk Şiiri", Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), S. 409, Ocak 1986, s. 3-42.
- TOVEN Mehmet Bahaettin (2004), Yeni Türkçe Lügat, (yay. haz.) Abdülkadir Hayber, TDK Yay., Ankara.
- YUDAHİN K. K. (1998-II), Kırgız Sözlüğü, II. C., TDK Yay., Ankara.